

Thomas Lemke

Immunologik – till kritiken av den politiska anatomin

Om man på ett mycket allmänt plan för in begreppet »immunologi« i samhällsteorin, rör det sig om framkallandet av konflikter eller motsägelser i kommunikativ bemärkelse, alltså om motsägningar, om uttrycket tillåts, som tar sikte på problem som djupast sett har sina rötter i förhållandet mellan omvärld och system, där emellertid omvärlden inte är åtkomlig för samhället, såvida det inte sker genom att omvärlden blir föremål för kommunikation. I denna bemärkelse kan man generellt säga att konflikter – alltså protester, nejsägande, vägran och dylikt – har som funktion att

göra verkligheten närvarande utan att kunna eller vara tvungna att nå ut i omvärlden. I senare skrifter formulerar jag också detta som ett slags test av verkligheten...¹

Den feministiska teoribildningen har, liksom kulturanthropologiska, sociologiska och historiska studier, visat på de begränsningar som traditionella analyser av kroppen är behäftade med. Kritiken koncentrerar sig på det faktum att kroppen i många undersökningar behandlats som en sorts organiskt substrat eller som en tom och passiv yta som

1. Niklas Luhmann, *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen* (1996), s 194.

formges av praktiker. Detta »klassiska« teoretiska perspektiv opererade med föreställningen att kroppen existerar som en antropologisk konstant, en universell och stabil (väsens)kärna som determineras på olika sätt av historien. Implicit eller explicit förutsatte man en modell med två nivåer (med sinsemellan olika verklighetsindex), i syfte att undersöka »härledningar« och »verkningar«, men också »växelverkan« och »förmedling« mellan den individuella kroppen och samhällskroppen.

Sedan en tid tillbaka tycks en ny vetenskaplig *common sense* ha uppstått i det att ontologiska och essentialistiska kroppsbegrepp avvisas. I stället träder »konstruktioner« och »fiktionser« mer och mer i förgrunden, alltså historiskt och samhälleligt förankrade kropps- och upplevelser som inte går tillbaka på *en* föreställning om kroppen. Detta är tvivelsutan en välkommen utveckling, eftersom den förhärskande naturaliseringen av individuella och kollektiva kroppar på detta sätt effektivt kan bekämpas. Likväl kvarstår en viss känsla av obehag. Man kan nämligen också observera hur denna epistemologiska förskjutning tolkas i framför allt juridiskt-teoretiska kategorier (i bemärkelsen av en »riktig«, »adekvat« eller »sann« teori), utan att man tar hänsyn till de historiska och samhälleliga förutsättningar som har gjort dem »sanna«. Med andra ord: Liksom ateister ibland hör till

de mest brinnande religiösa, kan också ontologikritik bli till en sorts surrogat-ontologi (eller natursurrogat), om den inte tar hänsyn till den materiella aspekten av själva kunskapsproduktionen. Uttryckt i positiva termer gäller det alltså att konfrontera kunskapen om kroppen med kunskapens kroppslighet.

I det följande vill jag presentera *ett* försök – och därtill ett mycket fragmentariskt – i riktning mot en »politisk anatomi«. Jag utgår från antagandet att metaforer för och framställningar av kroppen har börjat förändras dramatiskt under de senaste årtiondena – och med dem även begreppen hälsa och sjukdom, normalitet och avvikelse, självet och det främmande. Vad utgör skillnaden? Ett provisoriskt och något paradoxalt svar kunde vara att det är just frågandet efter skillnad som markerar skillnaden. Fram till mitten av 1900-talet var föreställningen om kroppen relativt stabil. Den fungerade som en så gott som naturlig bakgrund på vilken skillnader kunde skrivas in (till exempel markering av kön, ras och klass), men sedan någon tid tillbaka blir kroppen alltmer diffus. Vi finner nu endast brottstycken, som inte arrangeras eller ordnas in på sin rätta plats av en föreställning om en strukturerad helhet. Vad vi har är en sorts differentiering som uppstår utan att någon styrande instans bestämmer dess inriktning.²

2. Jämför Donna Haraway, *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature* (1991).

För att konkretisera dessa relativt abstrakta tankegångar utgår jag från den amerikanska kulturantropologen Emily Martins analyser av hur uppfattningen av kroppen och föreställningar om hälsa har förändrats sedan mitten av 1900-talet. Hon stödjer sig på genomgångar av massmedier, vetenskapshistoriska undersökningar och ett omfattande intervjumaterial³, och identifierar tre drag som ännu för några årtionden sedan karakteriserade bilden av kroppen.

Det tidiga 1900-talet präglades *för det första* av påverkan från en ny vetenskap, bakteriologin. Ända in på 50-talet tycktes de största hoten mot hälsan finnas i den omedelbara omgivningen utanför kroppen. Enorm insatser gjordes på hygienens område. Stor vikt lades vid att skydda och rengöra kroppens utsida, och vid att tvätta, damma, vädra och desinficera. Framför allt riktade man in sig på kroppens skyddande yttre lager, och det verkade inte vara någon mening med att leta efter faror i kroppens inre. Desto viktigare var det att göra en klar gränsdragning mellan det inre och det yttre, något som låg till grund för identitetsbildningen, skillnaden mellan självet och den andre, mellan jaget och icke-jaget.

Denna strävan efter renlighet och ordning gjorde *för det andra* att det blev

absolut nödvändigt att ständigt tvätta sig och hålla rent, och invanda rutiner blev viktiga. De publikationer som Martin hänvisar till betonade ständigt vanornas avgörande betydelse, och stabilitet utkristalliserades som ett övergripande begrepp. De dominerande kroppsbilderna utmärktes av enhetlighet, beständighet och föreställningen om ett idealiskt jämviktstillstånd. I detta hänseende var avvikelser i sig patologiska, eftersom de innebar att jämvikten rubbades. Kroppens egen förmåga till homeostatisk självreglering gjorde att den kunde anpassa sig, med målet att återupprätta sakernas tidigare tillstånd, *status quo ante*.

För det tredje dominerade under denna tid bilden av kroppen som en maskin, vars delar regelbundet måste ses över eller vid behov repareras. Idén om att det finns något som håller samman kroppens delar i en helhet hade emellertid (ännu) inte fått fotfäste. Visserligen talade man under denna tid om kroppen som system, men systembegreppet var utan specifik innebörd och kunde vid varje tillfälle bytas ut mot begreppet »kropp«. En vidare aspekt är att motståndskraft mot sjukdomar vid denna tid förstods i termer av »passivt motstånd« (likt en vägg som på samma gång erbjuder skydd mot yttre faror och mar-

3. Emily Martin, *Flexible bodies. Tracking immunity in American culture – from the days of polio to the age of AIDS* (1994); Emily Martin, »Die neue Kultur der Gesundheit. Soziale Geschlechtsidentität und das Immunsystem in Amerika«, i Philipp Sarasin och Jakob Tanner (red), *Physiologie und industrielle Gesellschaft. Studien zur Verwissenschaftlichung des Körpers im 19. und 20. Jahrhundert* (1998), s 508–525.

kerar gränsen mellan det inre och det yttre). Inom ramarna för denna uppfattning var det »otänkbart« att föreställa sig att kroppens motståndskraft i sig kunde stärkas.⁴

Detta system, som i så hög grad byggde på jämvikt och gränsdragning, råkade under 1900-talets sista årtionden självt i obalans, och gränserna blev alltmer diffusa. Martins tes är att det traditionella bakteriologiska paradigmet stegvis ersattes av en immunologisk diskurs. Ett första tecken på detta skifte ser hon i intresset för kroppens insida, något som tilltar exponentiellt från sextio-talet och framåt, alltmedan fokuseringen på kroppsyntans renhet på samma gång avtar. Hennes medieanalyser och genomgång av intervjumaterialet visar att synen på kroppen som maskin nu alltmer får konkurrens av föreställningen om kroppen som ett komplext system i vilket det inte är vila, regelbundenhet och förutsägbarhet som indikerar god hälsa och prestationsförmåga, utan tvärtemot rörelse, oregelbundenhet och »öppenhet«.

Parallellt med denna utveckling etablerar sig immunologin som en själv-

ständig disciplin och intar en allt viktigare ställning inom biovetenskaperna. 1971 lockade den första internationella konferensen för immunologi 3 500 deltagare, men redan den fjärde konferensen hade över 8 000 deltagare. Antalet factidskrifter på området stiger från tolv år 1970 till över åttio år 1984. Avgörande för utvecklingen är förändringen av disciplinens epistemologiska grundstruktur genom inlemmandet av informations- och kommunikationsteoretiska begrepp.⁵ Kroppen uppfattas alltså som ett »immunsystem« (begreppet dyker upp första gången i mitten av sextio-talet i en vetenskaplig uppsats) och mot denna bakgrund får föreställningen om en passiv, okomplicerad och reaktiv försvarsmekanism ge vika för föreställningen om en aktiv, komplex och principiellt sett öppen produktion av »svar«:

Enligt den passiva teorin mobiliseras motståndskraften av en aktiv patogen i en för övrigt passiv omgivning. I de nyare teorierna står kroppen i ständig kontakt med sin omvärld och väljer ur denna oerhörda rikedom ut det

4. Martin (1994), s 24–33; Martin (1998), s 509–513; Scott F. Gilbert, »Bodies of knowledge: Biology and the intercultural university«, i Peter Taylor, Saul E. Halfon och Paul N. Edwards (red), *Changing life. Genomes, ecologies, bodies, commodities* (1997), s 36–55.

5. Rörande informationsmetaforernas genomslag inom molekylär- och utvecklingsbiologin och om de nära förbindelserna mellan biologiska och fysikalisk-cybernetiska problemställningar efter andra världskriget, se Evelyn Fox Keller, *Refiguring life: Metaphors of twentieth-century biology* (1995), s 79–119, och Hans-Jörg Rheinberger, »Von der Zelle zum Gen. Repräsentation der Molekularbiologie«, i Hans-Jörg Rheinberger, Michael Hagner och Währig-Schmidt (red), *Räume des Wissens. Repräsentation, Codierung, Spur* (1997), s 265–279.

den behöver för att bibehålla sin egenart.⁶

Denna övergång till en immunologisk diskurs gäller emellertid inte bara enskilda kroppar. I globaliseringens tidsålder letar sig den »immunologiska logiken«⁷ dessutom in i såväl teorier om politisk kontroll som företagsrådgivning, managementstilar och produktionsmodeller. När denna omvandling diskuteras inom organisationsteorin

och industrisociologin används nyckelord som »lärande organisation« eller »systemrationalisering«. Vid sidan om den tidigare dominerande modellen (hierarkier, centralism, byråkrati) framträder nya »post-fordistiska« organisationsformer (nätverk, strategiska allianser, etcetera) som tenderar att ersätta de »gamla« rationaliseringsmönstren med decentraliserade och »flexibla« kontrollmetoder. Med andra ord förändras organisationernas politiska ekonomi.⁸

6. Barbara Duden, »Das ›System‹ unter der Haut. Anmerkung zum körpergeschichtlichen Bruch der 1990er Jahre«, i *Österreichische Zeitschrift für Geschichte*, 8 årg., nr 2 1997, s 260–273, här s 264; Donna Haraway, *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature* (1991); Martin (1994), s 33–37. Francisco J. Varela rekonstruerar immunologins historia som en övergång från forskning med inriktning på heteronomi, där system anses vara »utifrånstyrda«, till dagens vedertagna föreställning om immunsystemet som ett autonomt nätverk. I detta sammanhang är det mycket viktigt att vara medveten om att de antikroppar som skall upprätthålla skillnaden mellan »jag« och »icke-jag« *själva* är en del av organismen. Varela bestrider visserligen inte möjligheten att immunsystemet skulle kunna ha försvarsmekanismer, men betraktar dessa som sekundära i förhållande till immunsystemets mer grundläggande uppgift att konstituera en molekylär identitet: »Immunsystemet ›dansar‹ med kroppen, och denna ›dans‹ är central för det nya tänkesätt som presenteras här, eftersom det är just en sådan ›dans‹ som gör det möjligt för kroppen att, genom hela livet och i de mest skiftande konfrontationer, ha en ständigt föränderlig och plastisk identitet. Konstituerandet av denna systemidentitet är naturligtvis en *positiv* funktion, inte en reaktion mot antigener. Och uppgiften att konstituera identiteten ses här, logiskt som biologiskt, som det primära«. (Francisco J. Varela, »Der Körper denkt. Das Immunsystem und der Prozeß der Körper-Individualisierung«, i Hans Ulrich Gumbrecht och K. Ludwig Pfeiffer (red), *Paradoxien, Dissonanzen, Zusammenbrüche. Situationen offener Epistemologie* (1991), s 727–743, här s 738, kursiv i original.)

7. Niklas Luhmann, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie der Gesellschaft* (1984), s 507. (Finns översatt till engelska som *Social systems* (1995) och till danska som *Sociale systemer: grundriids til en almen teori* (2000). Red anm.)

8. Jämför Stewart R. Clegg och Cynthia Hardy, »Introduction: Organizations, organization and organizing«, i Stewart R. Clegg, Cynthia Hardy och Walter R. Nord (red), *Handbook of organization studies* (1996), s 1–28; Tilla Siegel, »Schlank und flexibel in die Zukunft? Überlegungen zum Verhältnis von industrieller Rationalisierung und gesellschaftlichem Umbruch«, i Brigitte Aulenbacher och Tilla Siegel (red), *Diese Welt wird völlig anders sein. Denkmuster der Rationalisierung* (1995), s 175–195; Klaus Türk, »Die Organisation der Welt«. *Herrschaft durch Organisation in der modernen Gesellschaft* (1995).

Man kan alltså slå fast att såväl den individuella som den kollektiva kroppen kännetecknas av en långsam rörelse bort från föreställningen om en hierarkiskt organiserad kropp grundad på arbetsdelning. I stället ser vi hur kroppen återuppträffas i form av ett kommunikationssystem som inte längre eftersträvar ett statiskt jämviktstillstånd, utan fungerar som ett flytande nätverk av styr- och reglerfunktioner. Fokuseringen på det yttre har ersatts av uppmärksamhet på det inre, och rädslan för faror har ersatts av »riskkommunikation«. Föreställningen om en mekanisk kropp, sammansatt av enkla delar med bestämda funktioner, efterträds av en idé om kroppen som beroende av ett finförgrenat, flytande system. Det tidigare intresset för steltnade rutiner och vanor får ge vika för kravet på flexibilitet.

Jag skulle nu vilja gå in mer i detalj på två centrala delar i den immunologiska diskursen, nämligen riskbegreppet och flexibilitetsimperativet.

Risk

För inte så länge sedan betraktades risker som uttryck för en social patologi, de var tecken på briststillstånd och signalerade ett behov av »åtgärder« genom vilka riskerna skulle elimineras eller åtminstone minimeras. I den keynesianska »trygghetsstaten« behandlades risker som ett problem som skulle undanröjas, men för

den nyliberala kritiken framstår denna »trygghetsstat« i sin tur som ett problematiskt fall: välfärdsstaten bildar inte bara grunden för ett samhälle baserat på säkerhet och trygghet där den enskildes liv detaljregleras och där subjektet föreskrivs särskilda sätt att leva, utan leder också till framväxten av en trygghetsmentalitet som slår undan benen på varje form av initiativ och företagande. Följaktligen in-tar dagens nyliberala läger en annan hållning gentemot risker. Dessa anses inte vara tecken på en brist som måste avlägsnas, utan betraktas tvärtom som den grundläggande förutsättningen för individuell och samhällslig utveckling. Enligt detta synsätt är riskbenägenhet framför allt tecken på initiativförmåga och engagemang, och omvänt visar riskovilliga kroppar att de inte duger som förnuftiga aktörer, i stånd att sörja för sig själva och andra. Ur detta perspektiv är det inte själva förekomsten av risker som är patologisk, utan bristen på aktiva motåtgärder, alltså ett felaktigt sätt att handskas med risker. Med ett sådant riskbegrepp blir avsaknaden av egna initiativ till symptom på en sjukdom som visar sig just i riskhanteringen. Dessa symptom beskrivs ofta genom metaforer som fetma, stelhet och beroende, och de används om såväl individuella som kollektiva kroppar (statliga myndigheter, privata företag, enskilda personer, familjer, etcetera).⁹

9. Pat O'Malley, »Risk and responsibility«, i Andrew Barry, Thomas Osborne och Nicholas Rose (red), *Foucault and political reason. Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government* (1996), s 189–207; Wolfgang Fach, »Die Sehnen der Macht. Zur Physiognomik des »schlan-ken Staates.«, i *Blätter für deutsche und internationale Politik*, nr 2 1997, s 222–231.

Genom övergången från en reaktiv till en aktiv riskförståelse tydliggörs kriterierna för att skilja mellan friska och sjuka kroppar. Detta är naturligtvis också förenat med en förändrad syn på vad frisk och sjuk betyder. Som den medicinsociologen Monica Grecos arbete visar, kan hälsan på ett paradoxalt sätt skenbart framstå som föremål för rationella val och personlig vilja. Enligt psykosomatiska och »holistiska« betraktelsesätt ses hälsa mindre som en följd av individuell förmåga och mer som en funktion av moraliska egenskaper. Detta möjliggörs av att sjukdomsbegreppet utvidgas i tiden och rummet till att omfatta domäner som ligger före och utanför den »egentliga« sjukdomen. Inom psykosomatiken diagnostiseras inte bara symptomen på en sjukdom långt innan den bryter ut, utan gränsen mellan inre och yttre sjukdomsorsaker suddas också ut. Vad som återstår är olika aspekter av risk. Detta förändrar emellertid också riskers status. Det som i ett klassiskt medicinskt perspektiv bara var möjligt eller sannolikt, är ur psykosomatisk synvinkel ett (problematiskt) faktum. På samma sätt som försiktighetsåtgärder med hänsyn till kroppsliga risker är tecken på att livet kan kontrolleras (till exempel negativt, genom att sluta röka, eller positivt, genom att banta), vittnar å andra sidan

passivitet i detta hänseende om en sorts irrationalitet, om bristande vilja, om oförmåga eller – varför inte? – om heteronomi och beroende. Följaktligen är en framgångsrik »självtroll« en förutsättning för god hälsa, medan avsaknaden av samma kontroll omvänt är en »sjukdom« som föregår de faktiska psykiska och fysiska besvären. I detta avseende finns det inte längre någon skiljelinje mellan förebyggande åtgärder och botande. Förebyggande åtgärder är en del av behandlingen, och försiktighetsåtgärder är första steget mot ett tillfrisknande.¹⁰

Om hälsan enligt detta tänkesätt framstår såsom föremål för ett rationellt och fritt val, så följer av detta resonemang att god hälsa inte längre är något som vi har eller inte har. Den har blivit ett synligt tecken på en »riktig livsföring«, medan ett insjuknande å andra sidan har blivit till ett sanningens ögonblick som avslöjar den individuella kroppens brist på goda moraliska egenskaper. Denna strategi kan även tillämpas på kollektiva kroppar. Till exempel är marknadsaktörers förmåga att »överleva« och uppnå framgång på marknaden bevis för deras »moral« och »inlärningsförmåga« – och så berövas andra aktörer på samma gång sin legitimitet, nämligen de som inte bara misslyckats på marknaden utan också

10. Monica Greco, »Psychosomatic subjects and the ›duty to be well‹: personal agency within medical rationality«, i *Economy and Society*, vol 22, nr 3 1993, s 357–372; Se även Eve Kosofsky Sedgwick, »Epidemics of the will«, i Jonathan Crary och Sanford Kwinter (red), *Incorporations* (1992), s 582–595.

uppvisat brister vad gäller riskbenägenhet, uppfinningsrikedom och företagsamhet (annars hade det ju inte gått som det gick).

Inom den immunologiska diskursen fungerar enskilda kroppars förmåga till självreglering i förhållande till risker också som ett avgörande inslag i omvandlingen av den politiska kroppen. Barbara Cruikshank visar i sin analys av den kaliforniska delstatsregeringens olika politiska handlingsprogram hur »att sköta sig själv« har utvecklats från att vara en individuell rättighet eller målsättning på det privata planet till att bli en samhällelig plikt och en väsentlig tillgång för politiska auktoriteter. Åberopandet av *self-esteem* (självaktning) och *empowerment* (bemyndigande av enskilda medborgare) tjänar till att förskjuta perspektivet i eventuell politisk och social intervention: det är inte samhälleliga, strukturella faktorer, utan individuella, subjektiva faktorer som är avgörande för hur problem som arbetslöshet, brottslighet, utnyttjande av barn och så vidare skall kunna lösas. *Self-esteem* sätts in som »vaccin« i det av kollektiva sjukdomar angripna sociala immunsystemet:

Självaktning är det som bäst skulle fungera som ett *socialt vaccin*, det vill säga något som gör det möjligt för oss att

leva ansvarsfullt och som skyddar oss från kriminalitetens lockelser, våld, missbruk, tonårsgraviditeter, utnyttjande av barn, bidragsberoende och misslyckande i skolan.¹¹

Flexibilitet

Denna riskens semantik är nära besläktad med den retorik som omger begreppet flexibilitet. Med flexibilitet avses förmågan att snabbt kunna anpassa sig till förändringar i omvärlden. Den är en idealisk egenskap hos både individuella och kollektiva kroppar, och det förväntas och krävs att såväl regeringar och företag som arbetare och akademiker skall ha den. I otaliga annonskampanjer, reklamprospekt och politiska programförklaringar och i samband med produkter och koncept dyker flexibilitet upp som en bestående och eftersträvarvärd storhet. Flexibilitet tar inte hänsyn till någon speciell målsättning eller materiella förutsättningar och framstår därför inte som ett medel för att uppnå ett visst ändamål, utan tycks snarare vara ett självändamål och ett yttersta värde som inte behöver motiveras. Zygmunt Bauman har i detta sammanhang talat om en »fitnessfilosofi«:

Det är inte längre strävan att uppfylla normer och uppnå konformitet som utgör drivkraften och ansträngningen i

11. *California task force to promote self-esteem and social and political responsibility*, citerad i Barbara Cruikshank, »Revolutions within: self-government and self-esteem«, i Barry m fl. (red), s 231–251, här s 232, kursiv i original.

våra liv. Tvärtom rör det sig om en sorts meta-ansträngning, nämligen strävan att hålla sig i form, *to stay fit*.¹²

Flexibilitet är liktydigt med ett system som aldrig befinner sig i jämvikt, utan ständigt är i rörelse och reagerar på förändringar – som visserligen först i efterhand visar sig vara förändringar och som inte låter sig klassificeras som avvikelser från idealtillståndet. En annan aspekt av flexibilitetsmetaforiken är kontrasten mellan en flexibel och en icke-flexibel struktur, som ofta går hand i hand med motsättningen mellan å ena sidan harmoni och fredlighet och å andra sidan fiendskap och strid. Det som gör det så svårt att genomskåda flexibilitet som maktstruktur är att begreppet signalerar kompromissvilja och öppenhet, medan brist på flexibilitet står för rigiditet och konfliktbenägenhet. Flexibilitet förmedlar intrycket att allt kan diskuteras, om än på grundval av en allomfattande realitetsprincip som förpliktar den enskilde till flexibilitet.

Flexibilitet är en problemprocess, ett begrepp som bara existerar som problem och endast hänvisar till sig självt som lösning – de problem som skapas av flexibilitet kan bara lösas genom

ökad och mer radikal flexibilitet. Begreppet flexibilitet kan i dag användas med stort betydelseomfång och inom vitt skilda områden, dels eftersom det gör anspråk på att representera något inneboende gott, dels eftersom det uppvisar en mycket stor semantisk rörlighet. Under rubriken »flexibilitet« samsas sinsemellan mycket olika och delvis motsägelsefulla förväntningar och krav på uppträdande. När det gäller förhållandet mellan organisation och individ kan flexibilitet innebära frihet att bryta sig ur de ramar som ställs upp av rigida organisationer och hierarkiska strukturer, för att på så sätt låta individens spontanitet, initiativkraft och förändringsvilja komma till sin rätt. Samma begrepp betecknar emellertid också kravet på organisationer att visa flexibilitet i förhållande till de anställda, det vill säga anställa och avskeda personal efter eget gottfinnande. När anställda blir uppsagda som en följd av organisatorisk flexibilitet, får de i sin tur rådet att vara flexibla i sitt sökande efter ett nytt arbete. Detta kan eventuellt betyda – och här finns en direkt koppling till riskbegreppet – att avstå från sociala rättigheter och understöd. I vilket fall som helst är flexibilitet alltid en del av ekvationen.¹³

12. Zygmunt Bauman, »Philosophie der Fitness«, i *die tageszeitung*, 25 mars 1995, s 19–21, här s 19.

13. Martin (1994), s 143–159; Bauman; Richard Sennett, *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus* (1998), särskilt s 57–80. (Engelsk originaltitel för Sennetts bok är *The corrosion of character* (1998). Finns översatt till svenska som *När karaktären krackelerar: människan i den nya ekonomin* (2000 (ny utg.)). Red anm.)

Den immunologiska (o)ordningen

Flexibilitet och risk kännetecknar den nya immunologiska ordningen, som hellre bör beskrivas som en ordning under ständig förvandling och utveckling, en ordning som aldrig når ett viloläge. Flexibiliteten ligger i att i princip allt kan studeras med hjälp av immunologiska parametrar och anses utgöra en potentiell risk. Eftersom det inte finns någon fast norm beträffande hälsa att förhålla sig till, finns det ingenting som inte kan tolkas som en sjukdom eller en sjukdomsrisk. En lång rad sedan länge kända sjukdomar, till exempel allergier, multipel skleros och cancer, omdefinierades på åttio- och nittioalet som funktionsfel i immunsystemet. Dessutom tas immunförsvarets lymfocyter, makrofager och T-celler till hjälp när positiva och negativa effekter av en rad ytterligare faktorer skall förklaras – det gäller allt från UV-strålningens inverkan och årtidernas växlingar till lycka, stress och äktenskapsbråk. Immunsystemet antas i dag besitta en till synes magisk kraft som gör det möjligt att »översätta« solljus till sjukdom och optimism till hälsa och friskhet.¹⁴

Sjukdomsbegreppets epistemolo-

giska utvidgning och framställningen av kroppen som immunsystem öppnar emellertid också för nya möjligheter till intervention och differentiering. I dag behandlas till exempel alla graviditeter som immunologiska tillstånd, och alla graviditeter ses som »riskgraviditeter« – något som leder till olika, till och med motsatta konsekvenser i de kapitalistiska industriländerna jämfört med den så kallade tredje världen. I Tyskland injiceras renade proteiner från den gravida kvinnans partner under huden på kvinnan, för att förhindra att hennes immunsystem stöter bort fostret. I Indien genomför man för närvarande prov med »antigraviditetsvaccin« som ett hjälpmedel i befolkningspolitiken. Dessa medicinska interventioner förutsätter att graviditeten betraktas som en sjukdom, som antingen skall behandlas eller undvikas.

David Griffin, chef för Världshälsoorganisationens speciella program för mänsklig reproduktion (WHOHRP)¹⁵, ser en strategisk betydelse i denna epistemologiska förskjutning:

Upprepade graviditeter är något som når epidemisk omfattning. Antigraviditetsvaccinet är ett attraktivt vapen i kampen för att undvika sådana epide-

14. Martin (1994), s 183–192.

15. UNDP/UNFPA/WHO/World Bank Special Programme of Research, Development and Research Training in Human Reproduction (HRP). Övers anm.

mier, och det måste integreras i den arsenal som redan är tillgänglig i dag.¹⁶

Erfarenheterna av »immunbristsjukdomen« aids spelar en central roll för den uppmjukning av sjukdomsbegreppets avgränsningar som ägt rum i den immunologiska diskursen. Till skillnad från aids smittan kan bakterier identifieras, de tränger in i människokroppen utifrån, och därmed kan sjukdom orsakad av bakterier förstås som ett krig mellan yttre och inre faktorer. När det gäller aids är problemet att kampen måste föras mot okända fiender inne i oss själva. Visserligen kan »immunologiken« inte i någon högre grad betraktas som ett resultat av samhällets uppfattning av aids. Tvärtom är det snarare så att sjukdom inom ramen för denna diskurs kan »upptäckas« på nytt. Under det kalla kriget och konfrontationen mellan öst och väst kom faran alltid från yttre fiender, till exempel i form av kommunistisk »infiltration«, och vederbörliga politiska uppdragsåtgär-

der (*containmentpolitik*) var nödvändiga, till exempel »karantänen« mot Kuba. I dag är läget ett annat, och begreppen »vän«, »fiende« och »främling« måste ges nytt innehåll. Åsikten att det politiska »hälsotillståndet« i stort har inflytande på hur en sjukdom upptäcks som »immunbrist« förs till och med fram i informationsmaterial om aids från Bundesgesundheitsamt¹⁷:

Ur kunskapsteoretisk synvinkel kanske även de politiska och sociala grundförutsättningarna har en viss betydelse. I mitten av åttiotalet präglades världen fortfarande av motsättningen mellan öst och väst, en motsättning som projicerade en yttre fiende. Efter den socialistiska sidans sammanbrott ökar samhällets inre motsättningar överallt. Det är alltså möjligt att tidsandan inverkar på hur folk föreställer sig en sjukdom, framför allt när det handlar om en ny sjukdom.¹⁸

En annan aspekt av denna »nya världsordning« är den begreppsliga förän-

16. Citerad i Oliver Geden, *Rechte Ökologie. Umweltschutz zwischen Emanzipation und Faschismus* (1996), s 70; Ute Sprenger, »Gefeit gegen Fruchtbarkeit. Von Sexualhormonen, Forscherbegierden und Geburtenkontrolle«, i *Iz3w (Informationszentrum Dritte Welt)*, nr 225 1997, s 27–29, här s 29; Beate Zimmermann, »Wie das Reden vom Immunsystem leibhaftig wird«, i *Lebensbilder LebensLügen. Leben und Sterben im Zeitalter der Biomedizin* (1996), s 77–88, här s 84 f.

17. Ungefär »Förbundshälsomyndigheten«, en tysk myndighet för bland annat hälso- och sjukvårdsfrågor, upplöst 1994 i samband med en omorganisering. Övers anm.

18. Texten citerad i Zimmermann, s 81; John O'Neill, »Horror autotoxicus: Critical moments in the modernist prosthetic«, i Crary et al. (red), s 264–267; Martin (1994), s 127–142; Catherine Waldby, »Body wars, body victories: Aids and homosexuality in immunological discourse«, i *Science As Culture*, nr 23 1995, s 181–198.

dring som skett i det att den yttre naturen börjat betraktas som ett »ekosystem«. En gång i tiden var naturen en symbol för livets ursprung eller betecknade en oberoende sfär, skild från det sociala och med egen förmåga till handling (och autonoma naturlagar). I dag blir naturen alltmer det (industri-kapitalistiska) systemets »omvärld«. Genom inflytande från immunologin ges kroppens gränser nya definitioner och skillnaden mellan det inre och det yttre operationaliseras. Analogt med denna utveckling återuppträffas, under inflytande från ekosystemiskt tänkande, gränserna mellan natur och samhälle. Med tanke på »globala« hot ligger tyngdpunkten i dag mindre på den restriktiva föreställningen om »tillväxtens gränser« och mer på gränsernas dynamiska utvidgning. I denna den »hållbara utvecklingens« tidsålder öppnas tidigare inte tillgängliga områden för kapitalistiskt värdeskapande och industriell exploatering. Naturen och livet självt dras in i den ekonomiska diskursen och dess krav på effektiv resursanvändning:

Naturen definieras eller behandlas inte längre som en extern domän som kan exploateras. Genom nya sätt att framställa naturen på, har det blivit möjligt att införliva tidigare »icke-kapitalisera-

de« aspekter av naturen och samhälle i kapitalet ... Denna omvandling blir kanske tydligast när det gäller den biologiska mångfalden i regnskogen: nyckeln till regnskogens överlevnad anses vara arternas gener. Med hjälp av gen-teknik och bioteknik skulle dessa kunna användas i vinstsyfte vid framställning av kommersiellt gångbara produkter, till exempel läkemedel. Kapitalet tenderar således att utvecklas i en naturvårdande riktning, vilket är en tydlig skillnad jämfört med dess vanligtvis hänsynslösa och destruktiva prägel.¹⁹

Kroppar och antikroppar

Med tanke på den immunologiska diskursens »globala« betydelse är det knappast förvånande att vetenskapshistorikern Donna Haraway hävdar att

immunsystemet kan ses som en detaljerad sinnebild av centrala senkapitalistiska system för symbolisk och materiell »åtskillnad«. Immunsystemet är i högsta grad en 1900-talsföreteelse, en karta ritad som vägledning för erkännande och misskännande av självet och den andre i den västerländska biopolitikens dialektik. Med andra ord är immunsystemet en plan för meningsfullt handlande som konstruerar och upprätthåller gränserna för vad som får räknas till självet respektive den andre inom de avgörande

19. Arturo Escobar, »Constructing nature. Elements for a poststructural political ecology«, i Richard Peet och Michael Watts (red), *Liberation ecologies. Environment, development, social movements* (1996), s 46–68, här s 47; Helga Eblinghaus och Armin Stickler, *Nachhaltigkeit und Macht. Zur Kritik von sustainable development* (1996).

områdena: det normala och det patologiska.²⁰

Immunsystemet fungerar i dag som en universell metafor för kodifiering av skillnader. Detta möjliggörs framför allt genom att det »förkroppsligar« två sinsemellan motstridiga tendenser som båda ingår i ett produktivt och självförstärkande kretslopp och säkrar immunologikens inre sammanhang. Å ena sidan intar immunsystemet en speciell position på gränsen mellan natur och samhälle. Det är visserligen medfött och såtillvida naturligt, men samtidigt har det en samhällslig dimension i det att det kan tränas, förändras, anpassas – immunsystemet är kort och gott flexibelt. Å andra sidan opererar immunsystemet på gränsen mellan självet och icke-självet, och dess uppgift är att skydda denna gräns och därmed också dess flexibilitet. I en tid som präglas av splittrade identiteter, när det inte finns något »självklart« eller »naturligt« svar på frågan om självet, och när gränser mellan nationalstater och etniska grupper liksom gränsen mellan könen »öppnas« alltmer, då blir »antikropparnas« stabiliserande inflytande alltmer angeläget, och immunsystemets metaforik blir alltmer krigisk.

Därför är det heller inte överraskan-

de att immunologiken också får en explicit militär och politisk betydelse, och att den spelar en viktig roll i försvaret mot inre och yttre »främmande kroppar«, inkräktare. Jag ger ett exempel på vardera företeelsen: Frederick Timmerman, officer i USA:s armé, har i facktidsskriften *Military Review* förordat att ett elitförband avsett för speciella insatser borde byggas upp i framtiden. Timmerman skrev:

Dessa truppers sätt att arbeta kan bäst beskrivas genom att vi använder den mest komplexa biologiska modell vi känner som exempel, nämligen kroppens eget immunsystem. I kroppen finns det en anmärkningsvärt komplex uppsättning inre livvakter. De är få i absoluta tal – endast cirka en procent av kroppens celler – men de utgörs av specialister på spaning och återuppbyggnad, exekutionspatruller och sambandsexperter, och de söker upp inträngande styrkor, slår larm, förökar sig snabbt och attackerar och slår tillbaka fienden.²¹

Vad gäller de inre fienderna vill jag som exempel använda följande jämförelse, gjord av dåvarande partiledaren i Bund Freier Bürger²², Manfred Brunner (som sedan dess återvänt till det liberala partiet FDP). Liksom i en mänsklig kropp,

20. Haraway (1991), s 204.

21. Texten citerad i Haraway (1991), s 254.

22. Bund Freier Bürger (BFB) var ett högerpopulistiskt parti i Tyskland (grundat 1994, upplöst 2000), inte olik det österrikiska FPÖ. BFB grundades av avhoppare från det tyska liberala partiet, FDP. Övers anm.

säger Brunner²³, finns det i Tyskland »baciller, virus eller andra orsaker till sjukdom som plågar människorna« och därför är det nu viktigt att »stärka det tyska folkets immunsystem«.²⁴

Det som utmärker denna immunologiska rasism är att den undviker varje hänvisning till det specifikt biologiska – och det är just det som gör den (post-?)»modern« och farlig. Denna omvandling från en biologisk till en kulturell eller »differentialistisk« (Taguieff) rasism har Étienne Balibar betecknat som »rasism utan raser«. Det är »en rasism vars dominerande tema inte är det biologiska arvet utan de kulturella skillnadernas orubbliga karaktär«.²⁵ Det är inte längre vissa folks eller rasers överlägsenhet i förhållande till andra som står i centrum. Man talar i stället om »det skadliga i att avskaffa gränser och om oförenligheten mellan olika livssätt och traditioner«.²⁶ Balibar hävdar med rätta att det här rör sig om en andra gradens naturalism, i vilken kulturbegreppet fungerar som en andra natur. Absoluta kulturella skillnader fungerar då

som ett slags »naturliga gränser« och det ställs strikta krav på att »toleransnivåer«, »upptagningskapacitet« och »invandringskontroll« skall beaktas.

Även Emily Martin slår fast att ett slags »postdarwinistisk« tankegång avtecknar sig, där valspråket *survival of the fittest* (de mest lämpades överlevnad) emellertid inte längre syftar på en tidigare utveckling i naturen, utan på förmågan att hålla sig i form, *fit*, att ständigt anpassa sig och att kunna uppfatta och reagera på positiva och negativa stimuli. Inom ramen för denna omkodade inriktning mot *fitness* är varje enskild individ själv ansvarig för sitt liv och sin överlevnad i samhället. Flexibilitet blir ett natursurrogat, som emellertid uppnår samma diskriminerande effekter – utan att använda en biologisk vokabulär. Under inflytande från den immunologiska diskursen »riskerar vi att få uppfattningen att det finns en naturlig orsak till att raska män och kvinnor med välfungerande immunsystem och robusta personligheter överlever i acceptabla arbeten, medan andra med ned-

23. Citerad i Zimmermann, s 82.

24. Under rubriken »asylansökan« står det i en prisbelönad bok följande om immunsystemet: »Ett transplanterat organ finns plötsligt i kroppen. Alarmet går i immunsystemet. Försvarscellerna har lärt sig att döda varje främling, stor eller liten. Ett främmande hjärta eller en donerad njure tillåts bara stanna i kroppen om osedvanliga insatser görs« (Gabriele Kautzmann, *Krieg in unserer Körper. Wie das Immunsystem unser Leben schützt* (1998), s 74). Visserligen minskar »immundämpande medel« risken för att ett transplantat stöts bort, men behandlingen ökar också infektionsrisken för patienten. Med andra ord: »Tolerans har sitt pris« (ibid., s 186).

25. Étienne Balibar, »Finns det en »nyrasism«?«, i Étienne Balibar och Immanuel Wallerstein, *Ras, nation, klass: mångtydiga identiteter* (2002), s 33–47, här s 38.

26. Ibid., s 39.

satta eller tröga immunsystem sjunker ned i fattigdom och sjukdom«. ²⁷

Om detta antagande är riktigt, kan immunologiken inte längre bara uppfattas som en variant av sociobiologin (det vill säga att samhället formas med biologin som modell), eftersom själva åtskillnaden mellan det sociala och det biologiska står på spel. I dag använder man ord som information, kod, dechiffriering etcetera, inte bara i samband med sociala kroppar, utan också i förbindelse med biologiska organismer. Det tycks inte längre finnas något som inte kan översättas till informations- eller kommunikationsteoretiska kategorier. Omvänt hotar kommunikationssystemen ständigt att »infekteras« av »virus«, något som gör det nödvändigt att utveckla motmedel och immuniseringsstrategier i form av »antivirusprogram«. ²⁸

Övergången till ett autopoietiskt

synsätt inom systemteorin är ett talande uttryck för dessa tendenser – även om resultatet bara är att de »beskrivs« eller »iakttas«. Begrepp som autopoiesis eller självreferentialitet syftar inte längre endast på funktionsstörningar i sociala system eller på försvar mot avvikande beteenden. De fokuserar även, med ett reflexivt raster, på ett aktivt upprättande av gränser genom inkludering och exkludering (i stället för integration och utstötning). I »förhandlingssystem« blir undantaget, det vill säga regelbrott, till regel. Härvidlag kompletteras bearbetnings- och disciplineringsmekanismer med modeller för återhållsamhet och variation, och fasta regler för normalitet kompletteras med en »flexibel normalism«. ²⁹ På detta sätt är det inte bara möjligt att på grundval av systemets egna koder fastställa kriterierna för intervention samt dennas gränser och

27. Martin (1998), s 523; Martin (1994), s 229–250; Se även Louis E. Howe, »Political immunology: Political subjectivity (subjection) in the information age«, i *New Political Science*, nr 30/31 1994, s 77–97.

28. Jämför Haraway (1995), s 217 och s 48–54; Jakob Tanner, »»Weisheit des Körpers« und soziale Homöostase. Physiologie und das Konzept der Selbstregulation«, i Philipp Sarasin och Jakob Tanner (red), *Physiologie und industrielle Gesellschaft. Studien zur Verwissenschaftlichung des Körpers im 19. und 20. Jahrhundert* (1998), s 129–169, här s 167–169. »Som en följd av de teknologiska och begreppsliga förändringar vi bevittnat under de sista tre årtiondena, har själva kroppen oåterkalleligen förändrats, kanske i synnerhet i den biologiska diskursen. Dagens biologiska organism uppvisar små likheter med den traditionellt moderliga garanten för livets helhet, källan till omsorg och föda. Den biologiska organismen är inte ens längre ett passivt materiellt substrat, som i den klassiska genetiken. Kroppen i den moderna biologin har, liksom DNA-molekylen – liksom även organ inom moderna företag och politiska institutioner – helt enkelt reducerats till en del i ett informationsnätverk. Den är än maskin, än innehåll, och är alltid beredd att byta det ena mot det andra« (Keller, s 117–118).

29. Jämför Gilles Deleuze, »Postskriptum om kontrollsamhällena«, i *Skriftserien Kairos*, nr 4 (1998); Jürgen Link, *Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird* (1996).

möjligheter till framgång. Samtidigt kan systemen på detta sätt också »immuniseras« mot »främmande« (det vill säga »yttre«) krav, normer, värderingar, med mera.³⁰ Med andra ord:

Systemet immuniserar sig *inte mot nej*, utan *med hjälp av nej*; det skyddar sig *inte mot ändringar*, utan *med hjälp av ändringar* mot att förstelna i inarbetade,

men inte längre omvärldsadekvata beteendemönster. Immunsystemet skyddar inte strukturen, det skyddar autopoiesis, systemets slutna självreproduktion. Eller uttryckt med en gammal distinktion: det skyddar genom negation mot annihilation.³¹

Översättning från tyskan och engelskan av Staffan Johansson

30. Märk till exempel David Garland's iakttagelse angående kriminalpolitiken och det brottsbekämpande systemet: »Målet är inte längre att reagera på det omgivande samhällets krav på att brottsligheten ska bringas under kontroll och att brottslingar ska omvändas till laglydighet. Målet är i stället att utveckla immunitet mot denna typ av yttre krav genom att ställa upp interna mål och genom att själv bestämma kriterierna för vad som skall räknas som en framgång«. (David Garland, »Penal modernism and postmodernism«, i Thomas G. Blomberg och Stanley Cohen (red), *Punishment and social control* (1995), s 181–209, här s 195.)

31. Luhmann (1984), s 507, kursiv i originalet.